

Міністерство освіти України

ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ
ім. Г. С. СКОВОРОДИ

На правах рукопису

ВАСИЛЬЄВА ІРИНА ГРИГОРІВНА

Проблеми держави і влади в ліберальній
соціально-політичній думці України

Спеціальність 09.00.02 теорія і історія
соціалізму

Автореферат
дисертації на здобуття вченого ступеня
кандидата філософських наук

Харків - 1993

Робота виконана в Харківському державному педагогічному інституті ім.Г.С.Сковороди

Науковий керівник - доктор історичних наук, професор
Горлач М.І.

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор
Пазенок В.С.
доктор філософських наук, професор
Лозовой В.О.

Провідна установа - Харківський політехнічний
інститут

Захист дисертації відбудеться "20" листопада 1993 р.
14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради
К ІІЗ.24.03 Харківського державного педагогічного інституту
ім. Г.С.Сковороди за адресою: ЗІОІ68, м.Харків - І68, вул.
Блюхера, 2, ауд. А-22І /зал засідань/.

З дисертацією можна ознайомитись в науковій бібліотеці
Харківського державного педагогічного інституту ім.Г.С.Сковороди.

Автореферат розіслано "9" березня 1993 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради В. Лозовой КОРЖЕНКО В.В.

ЛНБ України ім.В.Стефаника

00814563 (R)

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

7В - 26.975

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Актуальність теми дослідження. Проблеми держави та влади належать до тих проблем, що протягом всієї історії розвитку людського суспільства виступали не тільки найважливішою складовою реальної соціальної дійсності, але й об'єктом пильної постійної уваги з боку представників філософської та соціально-політичної думки всіх часів і народів. Представники найрізноманітніших напрямків соціально-політичної думки з різних позицій та принципів намагались знайти відповіді на питання походження й суті держави та влади, співвідношення між державною владою, суспільством, особистістю, між необхідністю влади та свободою особи, між державою й правом; шукали шляхи подальшого прогресивного розвитку держави та влади в інтересах всіх членів суспільства на підставі свободи та рівності. Не менш актуальними й привабливими ці питання є і для сучасних соціально-філософських наук. Однак дослідження цих питань не може здійснюватись без використання досвіду, нагромадженого попереднім етапом розвитку філософської та соціально-політичної думки. Тут значна роль належить дореволюційній ліберальній соціально-політичній думці.

Завдяки зусиллям вітчизняних науковців / істориків, філософів, соціологів, юристів, літературознавців / поступово складалась і в сучасних умовах набула помітних рис історія дореволюційної соціально-політичної думки. Її дослідження надзвичайно важливі й актуальні, бо критичне осмислення вітчизняної ідейної спадщини має для України величезне соціально-культурне та практично-політичне значення. Саме в сучасних умовах почався процес активного прилучення до загальнолюдських цінностей, відродження національної культури. Незважаючи на певні досягнення у вивченні дореволюційної соціально-політичної думки, окремі періоди й напрями залишаються малодослідженими, а саме, ліберальна соціально-політична думка на Україні кінця XIX - початку XX століть. Ліберальні соціально-політичні теорії, за малим винятком, не стали предметом широкого дослідження у радянській соціально-філософській науковій літературі. При вивченні марксистських, революційно-демократичних теорій ліберальні - розглядались принагідно як протилежні вчення, що не стали корисними, або такі, що не дали нічого з точки зору інтересів пролетаріату, а також в силу утверджен-

ної в офіційній науці точці зору про їх недемократичність і реакційність.

Досить високий рівень розвитку дореволюційної ліберальної соціально-політичної думки, її самобутність, оригінальність, критичність у ставленні до самодержавства, соціальна спрямованість, її значна питома вага в соціально-політичній думці свого часу, прогресивність, демократичне спрямування в конкретних історичних умовах вимагають глибокого, всебічного аналізу.

Дослідження дореволюційної ліберальної соціально-політичної думки в Україні дає можливість висвітлити принципи, які впливали на складання національно-політичного мислення, проаналізувати витoki виникнення та розвитку ліберального напрямку соціально-політичної думки, що є альтернативою марксистському й революційно-демократичному, показати суть основних ліберально-політичних теорій держави та влади, їх прогресивну спрямованість, взаємозв'язок з сучасністю в сфері соціально-політичної теорії.

Необхідність філософського та соціально-політичного осмислення й аналізу ліберальної соціально-політичної думки органічно вписується в сучасне соціально-політичне життя України й пов'язаний з вирішенням проблем становлення національної державності, створенням правової держави, виявленям співвідношення державного ідеалу з політичною реальністю, необхідність подолання соціально-політичної, економічної й духовної кризи. Всі ці питання на межі століть наполегливо намагались вирішити й ліберальні мислителі. Крім того, історія соціально-політичної думки виконує великі світоглядські функції. Її аналіз покликаний відіграти позитивну роль у спростуванні стереотипів про реакційну, антидемократичну, націоналістичну сутність всієї ліберальної політичної думки, що складалась на Україні.

Особливий інтерес в ліберальній думці становлять теорії про походження, сутність держави та влади, методи їх удосконалення й подальший прогресивний розвиток, пошук ідеального соціально-політичного устрою. У розробку теорій суттєвий внесок вклали вчені, що працювали на Україні. Відбиття передових прогресивних ідей ліберальної соціально-політичної думки до сучасності, врахування їх в сучасній політичній практиці є необхідними, тому що мова йде про ті ж народи в складний, переломний соціально-політичний період їх розвитку.

Об'єктом дослідження є спадок тих вчених, наукова та політична діяльність яких пов'язана з українськими землями, що входили до складу Російської імперії й торкалась розробки проблем про державу, владу, шляхи їх розвитку та вдосконалення /Б.А.Кистяківський, М.М.Ковалівський, С.Н.Булгаков, Н.І.Палієнко, М.П.Драгоманов, М.С.Грушевський, А.А.Алексеев, Н.І.Бердяев, С.А.Котляревський, М.І.Туган-Барановський та інші/.

Сучасні грані дослідження обмежені кінцем ХІХ – початком ХХ ст., тому що цьому періоду історії України властива складна, різноманітна картина політичної думки, що пов'язано з конкретними соціально-політичними та економічними обставинами, з характером ідейних концепцій, поєднуючих аспекти наслідування й новаторства, прогресивності й консерватизму, співзвучний з сучасним періодом розвитку України. У працях лібералів подані чітко розроблені, оригінальні соціально-політичні концепції держави та влади, що стали основою формування теорії "нового" лібералізму.

Ступінь розробки проблеми. Ліберальна суспільно-політична думка про сутність держави та влади, формування громадського суспільства й правової держави, становлення національної державності на Україні у вітчизняній науці досліджена недостатньо. Незважаючи на те, що розробка й аналіз проблем ліберальної соціально-політичної думки почалась ще до революції, залишається мало дослідженими окремі періоди її історії та ряд концепцій, а саме: концепції "конституційної" й "правової" держави, федеративно-автономного устрою держави ¹.

Післяреволюційна історіографія проблеми має досить складну історію, в якій умовно можна визначити декілька етапів. Перший з них пов'язаний з ім'ям В.І.Леніна. Його літературна спадщина дає широкую характеристику вітчизняній ліберальній думці, її значення та місце у визвольному русі, заснованому на класових принципах. Якраз висновки та оцінки, зроблені В.І.Леніним, покладено в осно-

¹ Див.: М о л е р и у с М. Очерк противогосударственных учений – СПб, 1911; Б е л я е в А. Очерк современной умственной жизни // Вера и разум. – Харьков, 1889; Д о в н а р – З а п о л ь с к и й М. Из истории общественных течений России. – Киев, 1905; К о в а л е в с к и й М. М. Общий ход развития политической мысли во второй половине XIX в. – СПб, 1905.

ву всіх досліджень лібералізму в радянський період. Сучасним дослідникам це слід багато зробити для того, щоб перебороти складені стереотипи підходів до вивчення соціально-політичної думки. Другий етап пов'язаний з 20-40-ми роками, дослідження цього періоду носять однобічний та різко критичний характер¹. Як науково-дослідницька тема ліберальна соціально-політична думка почала стверджуватись в радянській науці з кінця 50-х років. Досі не публікувалось жодного дослідження про лібералізм як позитивне вчення.

На сучасному етапі лібералізм піддавався наміру різнобічного аналізу галузями суспільних наук. Найбільш детально вивчена історія вітчизняного лібералізму як політичного руху, особливо історія ліберальних партій періоду революції 1905 - 1907 рр.².

Ідейні основи ліберальної соціально-політичної думки в різних аспектах вивчалися істориками правової, економічної, філософської, соціологічної думки. Юридично-правовий аспект ліберальних політичних теорій досліджувався радянськими юристами: В.Д.Зорькіним, Н.Я.Куприцем, О.Ф.Скакун, В.Г.Сокурєнком та іншими³.

¹ Див.: Покровский В.С. История русской политической мысли.-М.,1940; Штейн М. Очерки развития русской общественно-политической мысли XIX - XX вв.- М.,1948 та ін.

² Див.: Аверх А.Я. Царизм и третьинская система.-М.,1966; Волощенко А.К. Суспільно-політичний рух на Україні 70-х на початку 80-х років XIX ст.: у дожовтневій та радянській історіографії.-К.,1972; Дякин В.С. Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907-1911 гг.-Л.,1978; Зяенчковский П.А. Кирило-Мефодиевское общество /1846-1847 гг./- М.,1959; Лаврентьев В.Я. Общие тенденции развития либерально-буржуазного движения в России конца XIX - начала XX вв.//История СССР.-1976. - №3; Шацко К.Ф. Русский либерализм накануне революции 1905-1907 гг.-М.,1985; Черменский В.Д. Земское либеральное движение накануне революции 1905-1907 гг.- М.,1965.

³ Див.: Зорькин В.Д. Позитивистская теория права в России.- М.,1978; Куприц Н.Я. Из истории государственно-правовой мысли дореволюционной России.-М.,1980; Скакун О.Ф. Политическая и правовая мысль на Украине /1861-1917 гг./-Харьков,1987; Сокурєнко В.Г. Демократическое учение о государстве и праве на Украине во второй половине XIX в.-Львов,1966 та ін.

Критичний аналіз філософських основ ліберальної соціально-політичної думки здійснювався Н.І.Вочкарьовим в працях "Критика В.І.Леніним філософських основ ідеології буржуазного лібералізму в Росії" та "В.І.Ленін і буржуазна соціологія в Росії". Відповідний внесок в висвітлення проблем внесли автори "Історії філософії СРСР" /т.3,4/, "Історії філософської думки на Україні" /т.1,2/. Цікаві дослідження окремих вчень ліберальної соціології подано в монографії "Соціологічна думка в Росії: нарис історії немарксистської соціології останньої чверті XIX - початку XX ст." /під редакцією Б.А.Чагіна/. Всі ці праці базуються на ленінських принципах і методології, а тому ліберальна соціально-політична думка в совоному подана як антидемократична й регресивна.

Є ряд праць, присвячених діяльності окремих вчених - ідеологів ліберальної соціально-політичної думки, а також критичні дослідження, які обґрунтовують її антинародний, націоналістичний характер / В.В.Євдокименко "Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму", І.Ф.Кураєв "Торжество пролетарського інтернаціоналізму й крах дрібнобуржуазних партій на Україні", Р.П.Іванової "Місце Михайла Драгоманова в суспільно-політичному русі Росії й України в другій половині XIX століття", А.І.Пашука "Соціологічні та суспільно-політичні погляди С.Подолінського", Ю.А.Пінчука "Історичні погляди Н.І.Костомарова.Критичний нарис", Г.А.Федотової "Політичне вчення М.М.Ковалевського" та інші.

На початку 90-х років інтерес до ліберальної соціально-політичної думки та окремих її представників значно активізувався. Це пов'язано як з новим соціально-політичним положенням країни, так і з відходом від ортодоксальних принципів марксизму та переходом вчених на загальнолюдські позиції. Вийшло ряд публікацій, в яких відчувається прагнення по-новому оцінити творчу діяльність ліберальних мислителів та їх державні концепції. Це статті Л.П.Депейчука "Б.А.Кістяківський: життєвий шлях і філософія", В.Г.Видрина "Михайло Грушевський - президент і вчений", В.С.Лісового "Драгоманов і Донцов", П.Л.Тупчанського "Національні погляди Драгоманова", В.І.Шамшуріна "Людина і держава у філософії "природного права" та інші. Особливий інтерес становить праця В.А.Потульніцького "Історія української політології", котра хоч і присвячена аналізу політичних концепцій українських вчених-емігрантів в міжвоєнний період, дає історичний екскурс розвитку теорій та ідей державності України. На основі загальнолюдських принципів в монографії робить-

ся спроба показати їх прогресивний і демократичний характер.

Високо оцінюючи накопичений теоретичний та практичний досвід розробки проблем ліберальної соціально-політичної думки на Україні, необхідно відзначити, що в порівнянні з загальним станом вивченості основних течій дореволюційної соціально-політичної думки, ліберальний напрямок найменше вивчено. Практично відсутні наукові праці, монографічні дослідження, де б аналізувались політичні та соціальні погляди лібералів; немає системного аналізу концепцій про державу та владу, форми і шляхи їх досконалення; відсутній різнобічний аналіз основних ідейних форм ліберальної думки та їх витоків. Це призвело до поверхового уявлення в суспільствознавстві про співвідношення ідейно-політичних течій. До недавнього часу існувала точка зору, згідно якої в соціально-політичній думці дореволюційного періоду переважали марксистсько-ленінські та революційно-демократичні напрямки. Позначений інтерес до вивчення й переосмислення ліберальної соціально-політичної думки вимагає, мабуть, щоб в центрі таких досліджень стали основні поняття соціально-політичної теорії - держава та влада. Сутність розробленості категорій "держава", "влада" дає можливість зробити висновок не тільки про силу й слабкість політичних теорій, але й про значення різних етапів розвитку однієї і тієї ж теорії, внеску в її розвиток окремих теоретиків.

Мета й завдання дослідження. Актуальність теми, ступінь її опрацювання визначили мету та завдання дослідження. Загальна мета дослідження полягає у комплексному аналізі та систематизації ліберальних політичних та соціологічних теорій про державу й владу, становленні національної державності на Україні. Реалізація поставленої мети передбачає:

- з'ясувати й розкрити основні ідейні форми та витoki формування ліберальної соціально-політичної думки;
- проаналізувати філософські витoki соціально-політичних поглядів ліберальних суспільствознавців;
- визначити філософсько-методологічні підходи ліберальних вчених до аналізу проблем держави й влади, форм, шляхів їх досконалення;
- простежити шляхи формування теорії "нового" лібералізму;
- обґрунтувати прогресивність поглядів ліберальних суспільствознавців, їх демократизм, визнання соціалізму як ідеала соціального устрою;

- виявити особливості та специфіку ліберальної соціально-політичної думки на Україні.

Теоретичними джерелами дослідження стали твори ліберальних суспільно-політичних мислителів: М.П. Драгоманова, П.А. Куліша, Б.А. Кистяковського, М.М. Ковалевського, Н.І. Палієнка, М.І. Туган-Барановського, С.Н. Булгакова, Н.А. Бердієва, І.І. Петрункевича та ін. Використовувалися мемуари теоретиків та діячів вітчизняного лібералізму, архівні документи й матеріали. При аналізі конкретних питань розглядалися точки зору радянських та зарубіжних дослідників, праці яких торкалися проблем держави та влади, які розроблялися ліберальними суспільствознавцями.

Методологічною основою дослідження є діалектичні принципи аналізу явищ соціальної реальності. У зв'язку з тим, що дослідження переважно присвячено аналізу становлення та розвитку відповідних концептуальних підходів у ліберальній соціально-політичній думці на межі століть, використовується історичний метод, який в загальних рисах зводиться до того, щоб явища дійсності, зокрема й суспільно-політичні ідеї, розглядалися як процеси, що протікають у часі. Принцип історизму дав можливість конкретно, оцінити ідеї представників ліберальної думки на Україні. Значним є підхід до з'ясування політичних ідей та теорій з точки зору загальнолюдських цінностей. Ще С.А. Котлярєвський писав, що соціал-демократи, виходячи з вчення про класові інтереси, починають ділити істини суспільствознавства на буржуазні та пролетарські, замість логічних доказів їх цікавить оцінка зверхності даного положення для відмиравчого ладу й для майбутнього; ніби зникає вищий трибунал загальнолюдської істини, до якого можна апелювати і від буржуазних, і від пролетарських вчень¹.

При аналізі теорій ліберальної соціально-політичної думки застосовувалися логічний, проблемно-теоретичний, системний методи. Це дало можливість визначити місце окремих мислителів у загальному процесі розвитку соціально-політичної теорії лібералізму, виявити теоретичні положення, що їх поєднують, а також ідеї, які мають теоретичне та практичне значення для сучасної політичної та соціально-філософської науки.

¹ Див.: Котлярєвский С.А. Политические партии и наука // Полярная звезда. - 1906. - № 5. - С. 357.

Наукова новизна дослідництва:

- подається комплексний, системний аналіз ідейних форм, їх витоків формування, а також основних теорій про державу та владу ліберальної соціально-політичної думки на Україні;
- обґрунтовується висновок, що на межі століть ліберальними суспільствознавцями розроблено цілісне вчення про державу та владу, шляхи і форми їх удосконалення;
- визначається філософсько-методологічний підхід ліберальних суспільствознавців до аналізу проблем держави та влади, що одержав назву плюралістичного і включав елементи позитивізму, неокантіанства, релігійної філософії, а також соціологічний і психологічний принципи;
- досліджені ідеї та концепції ідеологів лібералізму України про розвиток держави та влади, становлення конституційної й правової держави, створення теорії національно-державного устрою України, проаналізовані висунуті в них принципи та шляхи реалізації цих ідей в минулому і в сучасному;
- обґрунтована прогресивність, демократичність поглядів ліберальних мислителів, їх національний, а не націоналістичний характер;
- призначається практична значимість основних положень ліберальних концепцій "конституційної" та "правової" держави для сучасного етапу розвитку української державності.

Дисертант розглядає дослідження як підступ до проблеми, оволодіння якої достатньо вимагає подальшого її розроблення і під силу тільки колективу авторів.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в аналізі теорій про державу та владу в працях ліберальних соціально-політичних мислителів України в кінці XIX - на початку XX віку і висновку про їх значимість в сучасних умовах розвитку Української держави. Результати дослідження, незважаючи на його переважно теоретичний характер, можуть використовуватись в процесі подальшої розробки проблем становлення національної державності на Україні, при читанні курсів лекцій по соціальної філософії, політології, соціології у вищих навчальних закладах, а також у вирішенні теоретичних і практичних питань, що в сучасних умовах стоять перед наукою про політику.

Аналіз положень про державу та владу й подальша їх розробка

в сучасних умовах має теоретичне і практичне значення ще й тому, що більшість політичних партій та громадських організацій головним стратегічним метом визначили побудову правової держави на Україні. Дослідження концепцій ліберальної соціально-політичної думки на Україні є для них практичним інтересом.

Положення, винесені на захист:

- ліберальна соціально-політична думка на Україні, зароджена на початку XIX ст., пройшла в своєму розвитку через різні ідейні течії та організаційні форми /слов'янофільство, народництво, земство, неземство, українофільство/ і до кінця XIX початку XX ст. сформувалась в ліберально-демократичну форму, що одержала назву "нового" лібералізму;
- на межі XIX - XX століть ліберальні суспільствознавці, долаючи однобічність попередників, розробили новий півраціональний підхід до аналізу соціально-політичних явищ у суспільстві;
- завдяки півраціональному підходу ліберальні мислителі мали можливість створити цілісне вчення про державу, шляхи та форми її удосконалення, засноване на концепціях "конституційної" та "правової" держави, федеративно-автономної форми її упорядкування;
- ліберальне вчення про державу включало аналіз: генезису й сутності держави - особливої форми людського співжиття, заснованого на ідеї солідарності; влади, як соціально-психологічного, політичного та правового феномена; розвиток ідей "конституційної" та "правової" держави, а також розробку власних концепцій побудови держави і суспільства, заснованих на соціально-політичних реаліях Російської імперії;
- концепції "конституційної" та "правової" держави розроблялись ліберальними суспільствознавцями в тісному зв'язку з ідеєю соціалістичної держави, першов сходинок якої визначалася правова держава. Соціалістична держава бачилась лібералам як ідеальна суспільна організація, до якої повинно прагнути людство, однак, досягнення ідеалу вони вважали практично неможливим або можливим в далекому майбутньому;
- найбільш прийняттов форм державного устрою України більшість ліберальних суспільствознавців визнавала федерація.

Апробація дослідження. Матеріали, положення та висновки дисертації знайшли відображення у виступах автора на міжнародних, рес-

публіканських, областних науково-теоретичних, науково-практичних конференціях, а також конференціях молодих вчених та викладачів Харківського державного університету і педагогічного інституту: міжнародної науково-теоретичної конференції "Проблеми розвитку федерації і вищої школи" - Харків, 1991 р.; республіканській науково-практичній конференції "Українська ідейна спадщина" - Дніпропетровськ, 1992 р.; "Ліберально-демократичний напрям у політичній думці Росії та України /кінець XIX - початок XX ст./" - доповідь на науковій конференції молодих вчених міста Харкова.-Харків, 1990 р.; "Національно-ліберальний напрям у суспільно-політичній думці України кінця XIX - на початку XX століття" - доповідь на 4-й науковій конференції молодих вчених та викладачів Харківського державного педагогічного інституту ім.Г.С.Сковороди.-Харків, 1992 р.

Структура дисертації: вступ, два розділи, висновок і список літератури.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовується актуальність теми, формулюється мета й завдання, новизна, визначається ступінь вивченості проблеми, викладаються основні положення, винесені на захист, теоретична та практична значимість дослідження.

В першому розділі - "Генезис ліберальної соціально-політичної думки на Україні /кінець XIX - початок XX ст./" аналізується соціально-політичні та теоретичні можливості формування ліберального напрямку соціально-політичної думки на Україні, що входила до складу Російської імперії.

Розглядається процес становлення ліберальної соціально-політичної думки на основі ідей слов'янофілів і західників, формування її ідейних форм - земської, неземської, народницької, українофільської. Оцінюється теоретична платформа та політична програма кожної з форм, характеризуються ідеї демократичного державного устрою представників лібералізму: М.Костомарова, П.Куліша, М.Драгоманова, І.Петрункевича та ін. Аналіз їх творчості свідчить про стійкий та глибокий інтерес, що проявлявся до проблем держави та влади, пошуків шляхів їх удосконалення й переходу від самодержавства до конституціоналізму. Розвиток ідей конституційного та федеративного устрою держави, децентралізації державної влади, функціонування органів місцевого самоуправління, встановлення політичних свобод сприяло розвитку буржуазно-демократичних ідей.

На основі соціально-політичного аналізу робиться висновок про трансформацію різних форм ліберальної думки кінця XIX ст. в буржуазно-демократичну форму, що одержала назву "нового" лібералізму. Висвітлюються основні шляхи формування буржуазно-демократичної форми ліберальної думки, в основу якої покладені ідеї конституціоналізму, розширення сфери впливу держави на соціальне життя суспільства, вирішення державою проблем класової та національної боротьби, шляхи розширення політичної та економічної свободи. Показано, що процес переходу різних ідейних форм ліберальної думки до "нового" лібералізму тісно пов'язаний не тільки з історичною, політичною, економічною ситуацією в країні, але й з серйозними змінами у філософських поглядах і підходах ліберальних суспільствознавців. Так, на грані XIX - XX століть відбулось своєрідне зіткнення різноманітних соціально-філософських позицій в соціально-політичній думці - ідеалістичних і матеріалістичних - у вирішенні теоретичних проблем держави, влади, шляхів їх прогресивного демократичного розвитку.

Показується, що перехід від ранніх ідейних форм до буржуазно-демократичної здійснювався через перехідні форми - "легальний марксизм" і "освобожденство". Робиться висновок, що розробляючи соціально-політичну теорію, ліберальні мислителі прагнули вирішити злободенні соціально-політичні та національні проблеми. Вони вважали, що реалізація їхніх ідей приведе до створення конституційної держави, яка буде стояти над класами і відповідати інтересам всього суспільства.

Події революції 1905-1907 рр., своєрідна соціально-політична ситуація, що склалася після неї, позначилась на ідеях лібералів, прискорила процес формування концепцій конституційної та правової держави. Визначними ідеологами ліберальної думки Б.А.Кістяковським, М.І.Туган-Барановським, М.М.Ковалевським, С.А.Котляревським, М.С.Грушевським, Н.І.Палієнком та іншими розроблено вчення про державу з урахуванням специфіки соціально-політичних та національних реалій Російської імперії. Робиться висновок, що ліберальна думка початку XX ст. стала відображенням тієї складної внутрішньої теоретичної боротьби, що розгорталась в країні і прагнула на основі нових ідей запобігти кровопролиттю, досягнути рівноваги в суспільстві, його демократизації шляхом реформування політичної системи.

В розділі розглядається питання становлення нових плюралістичних підходів дослідження соціально-політичних процесів та явищ суспільства. На стан всієї соціально-політичної думки, в тому числі і ліберальної, на рубежі XIX і XX століть лежав відбиток складного переходного періоду, коли одні філософські напрямки змінювалися іншими й відбувалося це не на протязі століть, а в короткий проміжок двох десятиліть кінця XIX – початку XX ст.; позитивізм змінюється соціологічним позитивізмом, котрий потім поступається місцем неокантіанству та теорії "відродженого природного права"; підсилюється роль релігійної філософії; широку популярність набирав марксизм. Такий процес характеризується взаємодією та взаємопроникненням ідей різних філософських напрямків, виступає синтезом різноманітних методологічних підходів до вивчення соціально-політичних явищ. На основі аналізу праць ліберальних суспільствознавців обґрунтовується ідея розробки плюралістичного підходу як основи наукового дослідження ліберальної соціально-політичної думки.

Але у кожного з найбільш яскравих ідеологів лібералізму була своя форма: у С.А.Котляревського – це сукупність неокантіанських, релігійно-етичних, соціально-психологічних принципів, у Н.І.Палієнка – позитивістських, соціально-психологічних та соціально-реформістських принципів, у Б.А.Кистяковського – неокантіанських, марксистських, соціально-психологічних принципів та ін. В процесі дослідження робиться висновок, що плюралістичний підхід став тим засобом, з допомогою якого ліберальні суспільствознавці прагнули перебороти і однобокий підхід до суспільно-політичних теорій. Вони намагалися дати всебічний аналіз складним соціальним явищам: державі та державній владі; створити свого роду синтетичну, загальну теорію держави та шляхів її удосконалення. Це свідчить про те, що ліберальні суспільствознавці на початку XX ст. піднялися на більш високий рівень в процесі пізнання соціально-політичних явищ, ніж їх попередники.

В другому розділі – "Ідеї державного устрою в філософсько-соціологічних концепціях лібералізму" аналізуються погляди ліберальних суспільствознавців на проблеми походження, суті держави, влади, шляхів їх розвитку на основі ідей конституційної та правової держави, федеративно-автономної форми її устрою.

Виходячи з того, що теоретична розробка проблем держави та

влади ліберальними суспільствознавцями підпорядковувалась обґрунтуванню ідеї держави, яка з їх точки зору в рамках приватної власності здібна забезпечити для своїх членів вільне, справедливе, гідне існування. Ліберальні мислителі оперують поняттям "держава" в різних аспектах: соціологічному, політичному, правовому. Це дає їм можливість поставити й вирішити питання історичного походження держави. Досліджуючи проблему держави та влади, вони приходять до заперечення марксистського висновку про державу як уособлення класових суперечностей. Ліберали стверджують, що держава - організація, яка є виразником загальних інтересів всіх членів суспільства незалежно від класової приналежності. Основну мету в існуванні держави ліберали бачать в "солідарності" всіх членів суспільства в ім'я його збереження та розвитку.

На початку ХХ ст. ліберальні суспільствознавці звертаються до проблем суті державної влади. Позичавчи та переробляючи ідеї попередників, ліберали відводять вирішальне значення у пізнанні, походженні та суті влади психологічним переживанням людей. Державна влада, за думкою лібералів, базується на таких феноменах людської психіки: свідомість залежності у підвласних і їх оцінка правомірності володарвання, свідомість права поводити у властителей.

Визначення державної влади як двосторіннього інституту /підвласних і володарів/ пов'язано з надіями лібералів на пом'якшення самодержавної влади, лібералізацію політичного режиму Російської імперії, признання, в якійсь мірі, права підвласних впливати на державну владу. Звернення до людської психіки при визначенні сутності державної влади знімає питання про класову природу влади, оскільки підкорення владним велінням базується на свідомому послуханні відповідному порядку і в ідеалі виключає примушення, що здійснюється апаратом насилля.

Розкриття психологічного феномену владарвання й підкорення в державі відкрило великі горизонти в дослідженні проблем державної влади. Однак, розкрити сутність державної влади повністю ліберали не змогли, тому що недостатньо звертали уваги на політичний і правовий аспекти влади. Висвітлювались погляди лібералів на форми управління. Показано, що форму правління ліберали розуміли як організацію верховної влади у вигляді абсолютної монархії, конституційної монархії, республіки. Особлива увага зверта-

ється на оригінальну трактовку лібералами конституційної монархії у зв'язку з тим, що вона розглядалась як найбільш допустима форма правління для Російської імперії. Ідея конституційної монархії базувалась на неприйнятті монарха як суб'єкта влади. Заперечуючи монархічний суверенітет, ліберали обґрунтовувть ідею, що монарх є лише органом держави, хоч і безвідповідальним юридично, зі своєю компетенцією, визначеною конституцією. Основною гарантією від порушень законів монархом, за думкою лібералів, повинно стати створене і відповідальне перед парламентом міністерство.

Розглядаються загальнотеоретичні ідеї ліберальних суспільствознавців згідно форм державного устрою, шляхи пошука найбільш оптимальної форми державного устрою Російської імперії з метою вирішення соціально-політичних і національних проблем всіх народів імперії в цілому і українського конкретно. З точки зору державного устрою і співвідношення компетенції центральної та місцевої влади, а також внутрішнього територіального поділу ліберали класифікують держави на унітарні, федеративні та конфедеративні. Автономія займає проміжне положення між самоуправляючими одиницями й суб'єктами федерації. В основі характеристики правового положення територіальних одиниць лежать критерії: обсяг і характер повноважень, засіб наділення ними.

Показується, що найбільшу увагу ліберальні суспільствознавці приділяють ідеї автономії та федерації, а також ознакам місцевого самоуправління. На основі історико-філософського огляду поглядів представників ліберальної думки стверджується, що ідеї федералізму мають глибокі традиції на Україні.

Аналізуються концепції федеративного і автономного державного устрою М.П.Драгоманова, М.С.Грушевського. Їх погляди дозволяють розкрити дві основні тенденції в розвитку ідей федеративного устрою. Федерація по М.П.Драгоманову заснована на соціально-територіальних принципах, а М.С.Грушевський передбачає федерацію як національно-територіальне об'єднання. Обидві точки зору прогресивні й демократичні для свого часу, спрямовані на вирішення національних проблем не тільки українського, а й інших народів Російської імперії й не були націоналістичними по суті. Результатом аналізу став висновок про те, що ліберальні суспільствознавці зрозуміли роль і значення федеративно-автономного устрою для вирішення національних і соціально-політичних проблем в Російсь-

кій імперії й на Україні.

Ідеї ліберальних суспільствознавців про сутність держави та влади, форми державного устрою сприяли виробленню теорії перетворення самодержавної держави в конституційну й демократичну.

Досліджуються основні положення про конституційну і правову державу в теоріях ліберальних суспільствознавців. Виходячи з позицій, що ліберали знаходились в опозиції до самодержавного режиму і прагнули розробити теоретичні основи його реформування, робиться висновок, що ліберальні суспільствознавці виробили теорію "конституційної" держави як теоретичну основу соціально-політичних перетворень Російської імперії.

Аналізуються інтерпретації ліберальних суспільствознавців основних принципів конституціоналізму – розділ влади і народний суверенітет. На межі XIX – XX ст. спільним для ліберальних мислителів стало трактування розподілу влади в понятті диференціації функцій єдиної державної влади на законодавчу, виконавчу, судову.

Ідея народного суверенітету лібералами ототожнюється з суверенітетом держави та інститутами народної демократії: загальним виборчим правом і широким народним представництвом. Взагалі така трактовка прогресивна, але в умовах самодержавного політичного режиму в Російській імперії вона могла б служити основою підсилення авторитарних державних витоків, бо заперечуючи суверенітет монарха, вона, водночас досить обмежує права громадян, ставлячи їх в залежність від держави /навіть і демократичної/. Важливим принципом конституціоналізму ліберали вважали гарантованість суб'єктивних прав громадян, без таких гарантій конституційний лад не може бути життєдатним.

Аналіз теоретичних побудов ліберальних суспільствознавців дозволяє зробити висновок, напрацьована теорія конституційної держави, котру прагнули реалізувати в Російській імперії для демократизації самодержавного режиму, могла стати прологом конституційних перетворень.

Теоретичне обґрунтування ідеї правової держави стало логічним завершенням розробки проблем держави та шляхів її удосконалення лібералами. У витоків західної теорії "правової" держави стояв І.Кант. Німецька соціально-політична думка /В.Гумбольдт, Р.Ієринг, Г.Блієнек та ін./ внесла вклад в подальшу розробку теорії. Їх ідеї мали відповідний вплив на українських ліберальних

мислителів. Разом з тим, модифікації теорії правової держави на вітчизняному ґрунті відзначались своєрідною оригінальністю, більше антиетатичною спрямованістю та критичністю. Особливо переконливі концепції Н.І.Палієнка та С.А.Котляревського, у яких вони відмовляють державі в можливості творити право. Тим самим відкидається ідея Г.Єлінека про самообмеження держави нею самою установленним правом. Ліберальні суспільствознавці України виходять з розведення понять "конституційна" та "правова" держава. Перше приймається як ступінь на шляху становлення правової держави, поскільки конституційна держава формально забезпечує зверхність закону. Справжня ж правова держава може бути досягнута тільки в тому разі, якщо право стане засобом становлення соціальної оправавленості в суспільстві. Сподіваючись на розширення соціальних правових функцій держави, ліберали робили висновок про неправомірність протиставлення правової й соціалістичної держави. Вони вважали, що ідеали соціалізму можуть здійснюватися шляхом реформ в рамках буржуазної правової держави. Розробляючи теорію правової держави, ліберальні суспільствознавці намагалися вирішити проблему, що стоїть і перед сучасною наукою - створення цілісної теорії соціальної правової держави та її практичне втілення.

На закінчення сформульовані загальні висновки про результати аналізу проблем державного устрою в ліберальній соціально-політичній думці на рубежі століть. Вказується на високий рівень розвитку, оригінальність, демократичність і прогресивність ідей і концепцій лібералів. Підкреслюється важливість і практичне значення їх поглядів для вирішення сучасних соціально-політичних проблем побудови правової держави на Україні.

Основні положення та зміст дисертації відображені в публікаціях:

1. Ліберально-демократичний напрям у політичній думці Росії та України /кінець XIX - початок XX ст./. Тези виступу на науковій конференції молодих вчених ХДП.- Харків, 1991.

2. Мировоззренческие дисциплины и активизация познавательной деятельности студентов. Тезиси виступлення на міжнародній науково-практичній конференції "Проблеми розвитку федерації і вищої школи".- Харків, 1991.

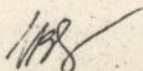
3. Національно-ліберальний напрям у суспільно-політичній

Харківський національний університет
імені В.Стефанишина
Харків, Україна

думці України /кінець XIX - початок XX ст./. Тези виступу на 4 науковій конференції молодих вчених та викладачів ХДПІ.- Хар - ків, 1992.

4. Українська ліберальна суспільно-політична думка: джерела формування та основні напрями. Тези виступу на республіканській науково-практичній конференції "Українська ідейна опадщина".- Дніпропетровськ, 1992.

5. Развитие общественно-политической мысли в Украине /XVI - нач. XX вв./. Конспект лекции.-ХИПИ.-Харьков, 1992.

Відповідальний випусковий
доктор історичних наук, професор

Горлач М.І.

Підп. до друку 17.03.93. Формат 60x84 I/16 Папір. друк. Друк офсетний
Умовн. друк. арк. 1,0. Умовн. фарбо. відб. 1,0. Олік. вид. арк. 1,0.
Тираж 100 прим. Зам. № 768. Безплатно.

Харківське орендне поліграфічне підприємство
310093, Харків, вул. Свердлова, 115

U7046

AB 26.975

AB 26.975